Bouwhistorische en Archeologische berichten

Het zeventiende-eeuwse hoekpand Vughterstraat 144

afb.1 Vughterstraat 144 (Collectie BAD, 1983).

Onlangs is een bouwhistorisch onderzoek afgerond in het huis Vughterstraat 144, hoek Kuipertjeswal. De verrassende resultaten van dit onderzoek willen we u niet onthouden.

De eerste vermelding van het pand wordt gedaan in 1651 onder de naam 'De Posthoorn'.[1] Later veranderde deze naam in 'De Metworst', wat ook tot uiting kwam in een gevelsteen die nu helaas verdwenen is. Uit het bouwhistorisch onderzoek bleek dat het huis in het begin van de zeventiende eeuw is gebouwd, tegen het naastgelegen pand Vughterstraat no. 142 aan. Vóór die tijd heeft het laatstgenoemde huis dus op de hoek gestaan. Dit stemt overeen met het archiefonderzoek dat verricht werd door de gebroeders Mosmans. Zij vermelden dat het pand na 1630 is gebouwd op de plaats van de destijds bredere walopgang naar de Vughterbinnenpoort (ook wel Heilige Kruispoort genoemd). Het pand Vughterstraat 144 lag binnen de tweede stadsmuur, vlak voor deze inmiddels verdwenen poort.[2]

De verbouwing, die eind 1993 van start ging, bood de gelegenheid tot een nader bouwhistorisch onderzoek in dit op zo'n historisch interessante plek gelegen pand. Door de welwillende medewerking van de opdrachtgever en de aannemer en door het feit dat de verbouwing ingrijpend was, kon het onderzoek vrij diepgaand worden uitgevoerd. Er kon gekeken worden achter aftimmeringen, stuclagen en plafonds, waar vaak de meest interessante gegevens verborgen zitten. Zo ook in dit pand! Het onderzoek behelsde verder het nauwkeurig opmeten van het gebouw en het uitwerken hiervan in bouwhistorische tekeningen. Tevens werden de tijdens de verbouwing tevoorschijn komende bouwsporen nauwkeurig bestudeerd en vastgelegd, hetgeen heeft geresulteerd in een dokumentatierapport en een rekonstruktietekening van de vermoedelijk vroegste indeling. Achter de negentiende-eeuwse witte gepleisterde lijstgevel bleek nog een volledig zeventiende-eeuws pand verscholen te gaan.

De meeste middeleeuwse woonhuizen in Den Bosch zijn gebouwd volgens het traditionele Bossche woonhuistype, dat wil zeggen met een indeling in voorhuis en een onderkelderd achterhuis, gescheiden door een brandmuur waartegen de rookkanalen zich bevonden. Het pand aan de Vughterstraat bleek een overgangsfase te zijn tussen

dit type woonhuis en woonhuizen met een meer vrijere indeling. De indeling in voor- en achterhuis is met name op de begane grond nog zichtbaar, daar bevindt zich nog een gemetselde 'brandmuur'. De muur op de verdieping is echter later aangebracht. Hier heeft in de bouwtijd waarschijnlijk een houten wand gestaan, wat onder andere zichtbaar is aan de afwijkende indeling van de verdiepingsbalklaag. De rookkanalen zijn niet tegen deze 'brandmuur' aangebouwd, zij bevinden zich tegen de rechterzijgevel van het pand. Zodoende kunnen we hier dus eigenlijk niet meer van een 'brand'muur spreken.
Het pand bezit balklagen met moer- en kinderbinten, waaronder nog deels aanwezige, fraai geprofileerde, consoles.[3] De kap is recentelijk geheel vernieuwd. In het voorhuis is op de begane grond tijdens de bouw gebruik gemaakt van zware moerbalken afkomstig uit een ander pand. Er werd in die tijd niet snel materiaal weggegooid, veel werd hergebruikt. De recente pogingen tot recycling van materialen zijn niet echt nieuw!
Met het verwijderen van de stucplafonds tijdens de bouw kwamen de balklagen in het zicht. Toen bleek dat aan de onderzijde van deze balklagen zeer fraaie plafondschilderingen zijn aangebracht. Op grond van stilistische kenmerken zijn deze schilderingen te dateren in de zeventiende eeuw. Uit bouwhistorisch onderzoek bleek dat ze ná de bouwtijd zijn aangebracht, aan-gezien ze ontbraken boven een later gemetselde muur. Op de begane grond bestaat de schildering uit een symmetrisch krulmotief, met de hand aangebracht op de onderzijde van de vloerdelen. Hiertoe is het motief eerst in zwarte lijnen opgezet en daarna tussen deze lijnen met een goudgele kleur ingevuld, dit alles op een helblauwe ondergrond. Op deze wijze zijn ook de onder- en de zijkanten van de moerbalken beschilderd, terwijl de

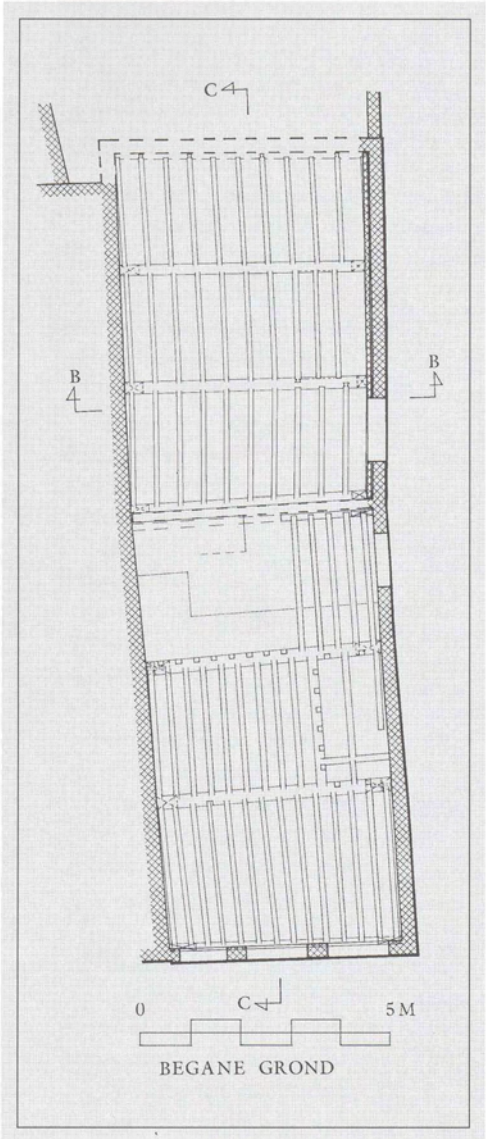

afb.2 Begane grond met balklaag van de eerste verdieping. Rechts is de zijde van de Kuipertjeswal; onder is de voorgevel aan de Vughterstraat. De achtergevel en de tussenmuur waren tijdens het onderzoek reeds gesloopt en daarom niet gearceerd. De trap bevond zich in het derde balkvlak. Tegen de rechterzijmuur liep in het voor- en in het achterhuis een rookkanaal. (Tekening: H. Nuijten, BAD, 1994).

afb.3 Plafondschildering op de begane grond in het achterhuis (Foto: BAD).

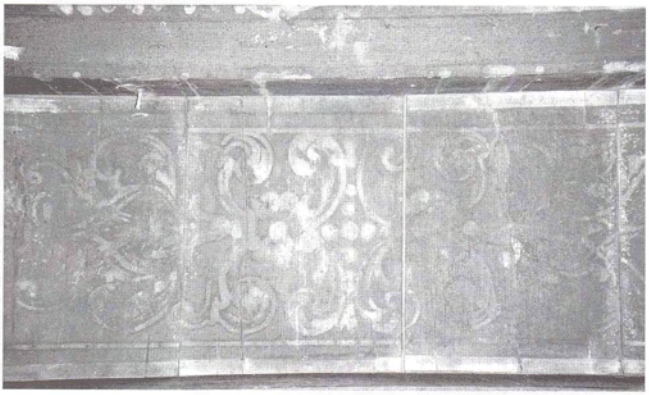

kinderbinten voorzien zijn van een rode en goudgele omlijning. Op de verdieping is in het voorhuis alleen een dubbele bies aangebracht op de vloerdelen en de moerbalken. Het achterhuis daarentegen is voorzien van een symmetrisch lijn- en krulmotief, strakker van uiterlijk dan de schildering op de begane grond, doch nog steeds met de hand aangebracht. De kleur hiervan was niet goed meer te achterhalen, zij houdt het midden tussen goudgeel en olijfgroen, op een vermoedelijk grijsbruine ondergrond. Deze schildering is stilistisch gezien waarschijnlijk op een iets later tijdstip aangebracht dan de schildering op de begane grond, echter nog steeds in de zeventiende eeuw.
De schilderingen waren grotendeels nog goed zichtbaar, zij het erg vervuild, en voor een deel overgeschilderd met een bruine verf. Tijdens de verbouwing is besloten deze schilderingen in ieder geval te behouden voor het nageslacht. Vanwege diverse bouwvoorschriften was het helaas niet mogelijk ze in het zicht te laten. Onder de nieuw aangebrachte verlaagde plafonds bevinden zich dus nog steeds deze unieke schilderingen, en wie weet kunnen we in de toekomst nog een keer allemaal genieten van deze fraaie kunst-uitingen van onze voorvaderen.

ir. Hanneke Nuijten ■

Noten

1. Jan Mosmans en A.B.J. Mosmans, Oude namen van huizen en straten te 's-Hertogenbosch, (herdruk, 's-Hertogenbosch, 1973).
2. P.J. van der Heijden en H. Molhuysen, Kroniek van 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch, 1981); Historische maquette 's-Hertogenbosch stad en vesting - Noordbrabants Museum.
3. Een moer- en kinderbinten balkklaag is een vloerkonstruktie bestaande uit zware houten balken meestal in de dwarsrichting van het pand opgelegd op de muren, met loodrecht daarop kleinere houten balkjes waarop de houten vloerdelen rusten.Een console is een meestal geprofileerde houten of stenen ondersteuning van een moerbalk, aangebracht onder de moerbalk op de plaatsen waar deze in de muren is opgelegd.

Een steen met het wapen van Philips III uit de Binnendieze

Op vrijdag 21 januari 1994 kwam bij de Bouwhistorische en Archeologische dienst een melding binnen dat in de Binnendieze een steen was gevonden met daarop een reliëfversiering en een jaartal (met dank aan de heer Winnubst, die ons attendeerde op de vondst). Tijdens het slaan van een houten damwand langs de Casinotuin waren werklieden op een groot blok natuursteen gestoten. Zij hadden de steen met een luchthamer in stukken gehakt om ruimte te maken voor de damwand. Toen enkele stukken op de kant werden gelegd bleken ze voorzien te zijn van een reliëfversiering.
Na het aan elkaar passen van de stukken, bleek het te gaan om het onderste gedeelte van een wapen met daaronder het jaartal 1620. Aangezien er volgens de vinders meer stukken

steen dieper in de modder lagen, werd door de archeologische dienst besloten de grond rond de vindplaats uit te zeven. Dit is een week later gebeurd, waarna alle brokstukken naar het gebouw van de archeologische dienst zijn gebracht. De steen was vrijwel compleet hoewel het oppervlak erg beschadigd was. Waarschijnlijk heeft de steen enkele eeuwen, tot januari 1994, gaaf in de modder gelegen.

De steen is 1 meter bij 85 centimeter groot en 10 centimeter dik. De steensoort is kalksteen, zogenaamde hardsteen, waarschijnlijk afkomstig uit de omgeving van Namen (B.). De voorkant is voorzien van een in fijn reliëf uitgevoerd wapenschild met er boven een kroon en er omheen de keten van de orde van het Gulden Vlies. Onderaan staat het jaartal 1620. Het wapenschild is het wapen van de Spaanse koningen. Tussen 1598 en 1621 was Philips III koning van Spanje en het gaat hier dus om zijn wapen. Het wapen van de Spaanse koningen was samengesteld uit de wapens van de gebieden, die onder hun macht vielen. Bij elke gebiedsuitbreiding door verovering of huwelijk werd het wapen van het verworven gebied toegevoegd aan het koninklijk wapenschild. Het wapenschild van Philips III bestaat uit 12 deelwapentjes van de volgende gebieden: Castilië (1), Léon (2), Aragon (3), Sicilië (4), Granada (5), Portugal (6), Oostenrijk (7), Nieuw-Bourgondië (8),

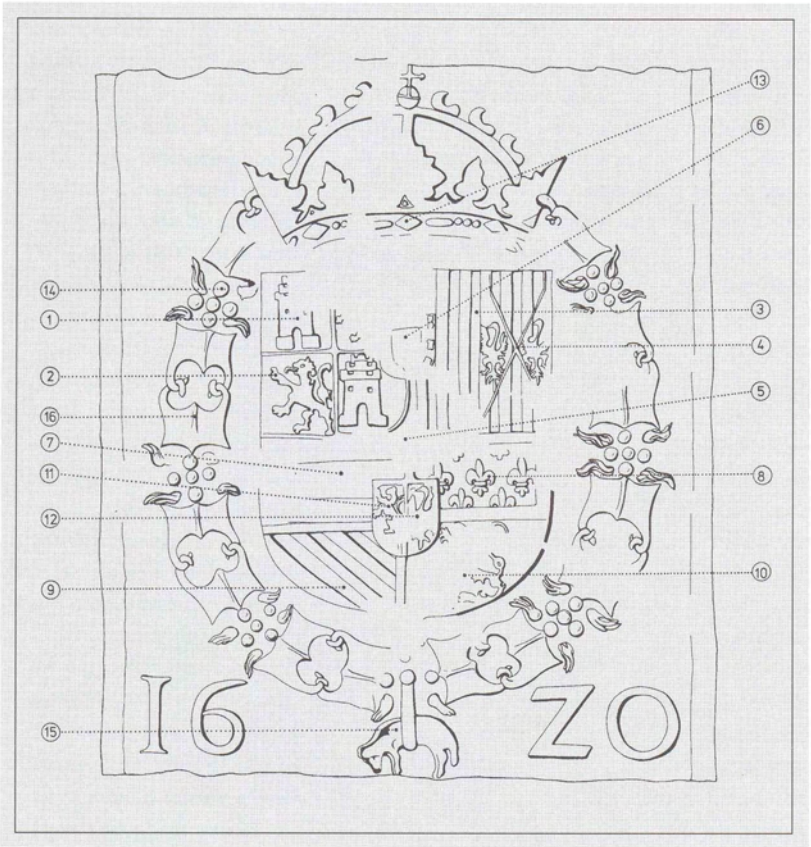

Tekening van het reliëf op de voorzijde van de steen. De nummers verwijzen naar de beschrijving in de tekst (Tekening: Harmke van Kuilenburg).

Oud-Bourgondië (9), Brabant (10), Vlaanderen (11) en Tirol (12). De kroon boven het wapen (13) is de koningskroon, die de koninklijke macht weerspiegelt. Rond het wapen bevindt zich de keten van de orde van het Gulden Vlies (14). Deze ridderorde was één van de belangrijkste ridderorden in Europa in de vijftiende tot en met de zeventiende eeuw en was alleen toegankelijk voor de allerhoogste adel. Het dragen van de ordeketen en het afbeelden ervan rond het wapenschild was een teken van aanzien. Onder aan de keten hangt het symbool van de orde, de gouden vacht van een ram (15) (het gulden vlies). De keten zelf is versierd met het Bourgondische vuurslagmotief (16).
De steen heeft, gezien zijn vorm en uiterlijk, ingemetseld gezeten in een muur. Ook enkele resten van mortel wijzen daarop. Aanvankelijk werd de mogelijkheid geopperd dat de steen in verband stond met het hoogaltaar van de Sint-Jan, dat in 1620 is ingewijd. Tijdens de regering van Philips III werd de feitelijke macht in de zuidelijke Nederlanden door de landvoogd Albrecht van Oostenrijk en zijn gemalin Isabella, de zuster van Philips III, uitgeoefend. Alleen militaire aangelegenheden stonden direct onder het gezag van de koning. Om die reden is het waarschijnlijker dat de steen afkomstig is uit een militair gebouw. In de jaren 1609-1621 (het Twaalfjarig Bestand) werden op grote schaal verdedigingswerken aangelegd in en rond de stad. Het is heel goed mogelijk dat de in de Binnendieze gevonden wapensteen ingemetseld is geweest in een van die verdedigingswerken, bijvoorbeeld een stadspoort of bastion. Na de inname van de stad door de Staatse troepen in 1629 zijn de meest opvallende uitingen van Spaansgezindheid verwijderd uit de stad, en is deze steen waarschijnlijk in de Binnendieze geworpen. Verder archiefonderzoek zou wellicht meer zekerheid kunnen geven over de plaats waar de wapensteen oorspronkelijk ingemetseld is geweest.

Ronald van Genabeek ■

Literatuur Signalement

■ Hoewel menige 'boeremèrt', Bourgondische smulpaperij en Middeleeuwse 'braderie' ons een volstrekt vals en gefolkloriseerd beeld voorschotelen van de goede oude tijd toen alles er nog zo gezellig aan toe ging en iedereen een trouwe kerkganger was, laten de strafrechtelijke bronnen het tegendeel zien. In haar proefschrift beschrijft Florike Egmond een pre-industriële samenleving waar armoede, werkloosheid en uitstoting een belangrijke voedingsbodem voor criminaliteit vormden. Daarbij zwierven er door het lege land talloze vagebonden en landlopers die niet anders meer konden dan schuimen en roven omdat vader en moeder en grootouders dit 'ambacht' ook, al dan niet gedwongen, uitoefenden. Geweld en intimidatie speelden een belangrijke rol in de contacten van rovers met weerloze boerenfamilies op het Brabantse platteland (Men binde een boer vast, houdt een brandende kaars onder zijn voetzool en het slachtoffer vertelt vanzelf waar zich het verstopte geldkistje bevindt). Florike Egmond dook in de cultuur van de verschillende

christelijke, joodse en zigeunerbenden die opereerden vanuit de onherbergzame Loonse en Drunense Duinen en de woeste Peel: grensgebieden waar het gebrekkige justitiële opsporingsapparaat weinig kon uitrichten. Werd een vagebond gepakt dan werd deze net zo lang 'ondervraagd' tot deze de namen van 'alle' medeplichtigen noemde, met daarbij de bijnamen die getuigen van een verrassende inventiviteit en op zich al een voorwerp van studie zijn. (In dossier RA. 129-06 - Dataschurk 1310 - kunt u de bekentenis van Peter Everts cs. nalezen. Deze vagebond noemt maar liefst de namen van 313 medeplichtigen, waaronder Andries Eersaam alias Doddeldries, Anne-Grietje alias de Kruikestop en Bastiaan de Meelbuil alias de Leugenachtige Meelzak).
Criminaliteit is van alle tijden, evenals de voorwaarden dat zijn: armoede, kansloosheid, niet-geaccepteerd worden. Kortom gedwongen worden tot een leven in de marge van de samenleving. Van het romantische zigeunerleventje bij gitaar en dans rond het kampvuur blijft niet veel over. (F. Egmond, Op het verkeerde pad. Georganiseerde misdaad in de Noordelijke Nederlanden, 1650-1800, Amsterdam, 1994)

■ José de Kruif, die eerder een doctoraal-scriptie schreef over armoede en armenzorg in negentiende eeuws 's-Hertogenbosch, stelt in een bijdrage in het Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis (1994, feb.) de vraag naar de bronnen waaruit de Bossche armenzorg in de periode 1750-1900 betaald werd. Verrassend is dat de lokale overheid (subsidies) en de Bossche burger (collectes) in die tijd vrijwel niet direct bijdroegen aan de plaatselijke armenzorg. De opbrengsten uit het vermogen van de armenfondsen (grofweg voor de Franse tijd de Blokken en het Geefhuis, daarna het Bedelingsfonds), dekten nog steeds de toenemende vraag naar steun die overigens minimaal was. Gemeentebesturen in plaatsen als Utrecht, Amsterdam en Helmond daarentegen subsidieerden de armenfondsen wel.

■ Een boek dat ik gefascineerd lees, is het proefschrift van Gerard Rooijakkers, Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853 (Nijmegen, 1994). Helder en duidelijk legt Rooijakkers de lezer uit waar het in zijn onderzoek om gaat. Zijn boek beweegt zich op 'het snijvlak van mentaliteitsgeschiedenis, religiegeschiedenis, historische gedragswetenschap en volkskunde'. Rooijakkers schenkt grote aandacht aan het menselijk handelen in de dorpen van Oost-Brabant (ook 's-Hertogenbosch komt aan bod) en benadrukt de houdingen, waarden en symbolische betekenissen van de culturele verschijnselen in die gemeenschappen.
Waarom eiste het 'jongvolk' van pas gehuwden 'bruidegomsbier', en welke rituelen trok men uit de kast om afwijkingen van de huwelijksmoraal te bestraffen. 'Tumulteuse samenrottingen' ontstonden er in de dorpsgemeenschap als een familie overging tot de gereformeerde kerk (was het een echte overgang - bekering - of waren de bekeerlingen uit op voordelen van de overheid (bv. de gegoede familie Hoekx te Berghem). Hoe werd de dood ervaren? Zowel in Den Bosch als op het platteland plaatste men 'strootjes' en overheid en kerk trachtten de 'begrafenismaaltijden' waar de jenever rijkelijk vloeide, aan banden te leggen. Predikanten en pastoors, staande tussen de kerk en het volk, werden getracteerd op een speciale behandeling indien 'hun' boodschap verkeerd viel. Maar overheid en kerk hadden ieder hun eigen middelen, variërend van de 'tuchtoefening' bij de gereformeerden

tot het 'particuliere verbeterhuis' bij de overheid, om lieden die afweken van de norm te straffen.
Het zijn maar enkele voorbeelden uit een enorm rijk boek, dat niet alleen nieuwe onderzoekers stimuleert, maar de 'geïnteresseerde leek' nog nieuwsgieriger maakt. Wat fascineert het vreemde en verre verleden! Rooijakkers biedt een nieuwe visie op het 'nachtvrijen', het planten van meibomen, en de confrontatie maar ook de samenwerking tussen katholieken en gereformeerden.
Door het combineren van veel bronnen met ieder hun eigen interpretatie-kader, zoals notulen van de gereformeerde kerkeraden, katholieke visitatieverslagen, criminele procesdossiers, reisverslagen - o.m. het bekende werk van ds. Hanewinckel -, optekeningen van volkskundigen over gebruiken, voorwerpen waar mensen zich mee omringen, zoals kleding en devotionalia, en 'anecdotisch materiaal', komt de auteur tot verrassende resultaten. De context waarin de boodschappen ons zijn overgeleverd blijkt van eminent belang.
Werd reeds eerder een einde gemaakt aan de voorstelling van het arme Brabant ,het door Den Haag uitgemergelde 'Wingewest', Rooijakkers zet nu, en hopelijk dringt dat ook nog eens door tot de VVV-folders, het beeld van het altijd en eeuwig gezellige Brabant, waar iedereen immer 'content' Brabants en dus knus katholiek was, op zijn kop. Ook in Brabant heeft een grote mate van 'omgangsoecumene' bestaan tussen gereformeerden en katholieken. Er waren niet alleen katholieke ambtenaren, maar ook gereformeerde gildebroeders!

Aart Vos ■